

Свистович С.М.

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ У ЗДІЙСНЕННІ БУЛЬШОВИЦЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ В 20-Х – ПОЧАТКУ 30-х рр XX ст.

Становлення незалежної України викликало піднесення інтересу до її історичної минувшини, у тому числі недавньої. Особливий інтерес викликають переломні моменти історії або малодосліджувані проблеми. Центральне місце серед них займає питання: як, яким чином і чому зміг утвердитися в Радянському Союзі і в радянській Україні один з найжорстокіших режимів в історії світової цивілізації, яку роль в цьому відігравали громадські організації, соціальні верстви та політичні сили. Це питання є актуальним й сьогодні, оскільки можливість реставрації старих порядків не повністю знята з порядку денного.

Велику роль у здійсненні більшовицьких перетворень відігравали кооперативні об'єднання, громадські організації, профспілки та різного роду класові спілки. Їх залучали до реалізації проголошеного правлячою партією курсу на побудову нового радянського суспільства. Дослідження діяльності громадських об'єднань щодо створення нової комуністичної культури, незважаючи на досить широку джерельну базу, до цього часу залишається малодослідженим. Багато істориків як вітчизняних, так і закордонних у своїх працях зверталися до історії здійснення більшовицьких культурних перетворень в Україні, однак предметом узагальнюючих досліджень вкрай рідко була участь у даних перетвореннях громадських організацій. Тому головним завданням статті є дослідження участі громадських організацій Української СРР у реалізації програми побудови нового радянського суспільства, здійсненні культурних перетворень у 20-ті – початку 30-х років XX століття.

Захопивши владу в свої руки, більшовики оголосили про початок побудови нового суспільства, принципово відмінного від попередніх. Важливою складовою частиною, яка акумулювала в собі усе духовне життя соціалістичного суспільства, мала стати нова культура. Принципова відмінність нової комуністичної культури від інших полягала у тому, що вона базувалася на матеріалістичній марксистській філософії і рішуче відкидала право будь-яких релігій впливати на культурний розвиток народу. Більш того, вони оголошувалися „мотлохом історії”. Войовнича атеїстичність була провідною рисою комуністичної культури, першим головним її завданням стало формування серед широких народних мас матеріалістичного світобачення, що сприяло „комуністичному переродженню суспільства”. З іншого боку пролетарська культура покликана була виконувати велике і відповідальне завдання із залучення широких народних мас до соціалістичного будівництва. Таким чином, вся галузь культури перетворювалася в арену загостреного політичного двобою і не останню роль тут відігравали громадські організації.

Влада, розгорнувши роботу з ліквідації неписьменності і малописьменності, поклала початок „вихованню мас”, подоланню „старих звичок”, всього, що залишилось у спадщину від поваленого ладу [2, с.83]. Отже, найпершим завданням культурних перетворень було формування у суспільній свідомості певних стереотипів, які робили б поведінку населення прогнозованою. При цьому культивувався утилітарний підхід до культурних надбань. Інтерес до них нової радянської номенклатури виявлявся як до засобу зміцнення радянського ладу, а громадські організації і культосвітні установи були покликані об'єднати усі наявні культурні сили. Потрібно було виробити нові форми, прийоми і методи агітації та пропаганди. Більшовики вважали, що українська культура є дрібнобуржуазною, тому потребувала ідеологічного перекоування [14, с.131].

Четверта конференція КП(б)У, що проходила в грудні 1921р., визнавала агітаційно-пропагандистську роботу на найближчий час „ударною” [8, с.538]. У постанові, схваленій X з'їздом РКП(б), „Про головні агітаційно-пропагандистські завдання партії” визначала її як надзвичайний пропагандистський та ідеологічний орган. [7, с.358]. Усі громадські організації і установи України, що хоча б частково виконували завдання політичної освіти, повинні були погоджувати свої плани із нею і діяти за її активного сприяння.

В Україні передовими загонами влади у царині культури виступали сільбуду. Управління сільбудів було утворене відповідно до постанови колегії Народного комісаріату земельних справ від 1 листопада 1920, якою визначалась такої її мета: об'єднати незаможне селянство і сільський пролетаріат із пролетаріатом міста, популяризувати колективні форми господарювання і на основі соціалістичної культури та економічної зацікавленості незаможного селянства задовольнити культурні потреби села. [21, Арк.81] У 1930 році Головополітосвіта розукрупнюється на низку окремих самостійних відділів у системі Наркомосу: клубний, бібліотечний, освіти дорослих, тобто відбулося розширення адміністративного апарату управління культурною його бюрократизація. Вся культурно-масова робота підпорядковувалася відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б). Загальний напрям культмасової роботи на цей період визначали постанови листопадового (1929р.) пленуму ЦК ВКП(б) „Про сільське господарство України і про роботу на селі”, також постановою „Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” від 5 січня 1930 року. Керував роботою відділ політосвітроботи НКО УСРР через своїх інспекторів. У кінці 1930 р. в Україні було 41 округів із культосвітніми установами. Вони діяли за принципом: один інспектор здійснює керівництво 200–250 закладами. До того ж вони були малоосвіченими з низькою фаховою кваліфікацією. Вищу освіту серед мали лише 8%, середню – 16%. [29, арк.86] В січні 1930р. на з'їзді політпросвіт працівників УСРР констатувалося, що Народний комісаріат освіти майже не займається культосвітньою роботою на селі. У результаті чого вона була запущена. [17, арк.147]

У травні 1923р. постановою РНК УСРР вся мережа сільбудів республіки, що перебувала у відомстві

Наркомзему передається НКО. [9, с.228] Майже одночасно Всеукраїнський ЦВК прийняв аналогічне рішення „Політична освіта і виховання дорослих”, яким визначалася структура усієї мережі установ політосвіти. У свою чергу народні будинки і просвіти перетворювалися в клуби і сільбуду. При окружних і районних сільбудах створювалися бібліотеки, багатьом з них підпорядковувались прокатні і зерноочисні пункти, майстерні, курси. Окружні і районні сільбуду стали організаційними і методичними центрами політосвітньої роботи на селі. [25, арк.118] Отже, основною формою такої організації у містах стали клуби, а у селах величезний тягар ліг на плечі селянських будинків, як нових радянських центрів культури, яких ніде крім України не було. Слід сказати і про ту обставину, що значному піднесенню культурницької роботи громадських об'єднань сприяла і українізація, яка в свою чергу відкрила шляхи для політичної роботи не комуністичним національним силам. Національно-свідома інтелігенція отримала шанс для боротьби за вплив на суспільство, що сприяло розвитку мережі культурно-освітніх установ. Якщо в травні 1923 року робітничких клубів в Україні було 896, у серпні – 972, то на середину 1924 і 1925 відповідно – 1073 і 1384. [19, арк.80]

За змістом роботи клуби поділялись на чотири категорії: клуби-осередки при невеликих виробничих підприємствах, військових частинах, відомчих радянських установах; хаги-читальні у селах; місцеві клуби при великих підприємствах і військових частинах; районні клуби – у промислових центрах; загальні для всіх клуби-осередки і місцеві клуби даного району; у селах функціонували волосні будинки, а в повітових чи губернських містах й округах існували центральні клуби. [27, – арк.59] Ними керували завідувачі, які призначалися губернськими та повітовими політосвітами. Право заснування, як і керівництва їх діяльністю, належало виключно Головополітосвіт та її місцевим органам. Вони ж затверджували положення, на основі яких організували свою роботу клуби [9, с.173].

Клубна робота охоплювала все ширшу масу робітників, особливо молоді, а самі заклади перетворювалися у справжні центри масової пропаганди і „розвитку творчих здібностей робітничого класу”, при цьому вони також використовувались як місця відпочинку та розумових розваг. Водночас темпи цієї роботи залежали від вирішення матеріально-фінансових проблем. Не вистачало приміщень. Часто під клуби відводилися приміщення – колишні помешкання заможних, пізніше „розкуркулених” громадян, перебудовані на швидкоруч церкви. Клуби виробили власний стиль роботи, однією з форм якої виступали гуртки як добровільні об'єднання членів загальною чисельністю 10–30 осіб. Основними ознаками клубного гуртка вважались: факультативність (добровільність), обмеження терміну існування, самодіяльність і колективний стиль. Серед них виділялися окремі групи: домашнього читання літератури на соціальні теми, самоекскурсантів, тимчасові або так звані „летючі” та довготривалі гуртки самоосвіти [15, с.131].

Отже, гуртки вважались виробничими осередками, що створюють цінності для масової роботи. Завданням останньої було не тільки довести їх до свідомості членів клубу, а й на їхньому прикладі виховувати маси в комуністичному дусі. Гуртки самоосвіти ставили перед собою наступні завдання: прищепити і закріпити результати масової роботи, привчити громадян працювати в колективі. За змістом роботи вони поділялись на типи: інфільнополітичні, природничо-наукові, наукових видань, сільськогосподарські, художні, музичні тощо. Інформаційний стіл клубу створювався з метою підбору достатнього матеріалу для видачі довідок та роз'яснень громадянам, що передбачав популяризацію дій центральної і місцевої влади, всіляке залучення маси до класово-громадянської позиції. [15, с.136].

Слід підкреслити громадський шарм клубної роботи, який полягав у тому, що закладався у саму організаційну його побудову, а також в характері проведення діяльності, зокрема в популяризації ідей добровільних товариств. При клубах діяли осередки самостійних громадських формувань. Так, допомогу дітям робітників підприємств, що об'єднувались при них, зазвичай надавали осередки громадської організації „Друзі дітей”. Її члени обстежували будинки комуні, двори, приватні квартири, де діти зазвичай проводили своє дозвілля. Обстежувачі звертали першочергову увагу на безпритульних. Слід відзначити, що досить часто план роботи клубного осередку „Друзів дітей” обмежувався такими акціями як: відшукування коштів для організації дитячого майданчику, роботи серед неохоплених ним, призначенням дітей до школи, працевлаштування підлітків на підприємства. [15, с.158].

Широкого розвитку в робітничому середовищі набула організація „Друзів радіо”. Радіоаматорських рухів набував великого суспільного значення. Упорядкувавши масову роботу в клубі, осередок товариства зазвичай займався установкою радіоприймачів у його членів, обліком підприємств, гуртожитків, які радіофікувались зусиллями і засобами осередку [5, с.162].

Перед клубним осередком товариства „Друзів радянської кінематографії” ставились переважно завдання пильнувати, аби кіно „замість служби нашим інтересам не перетворилось у зброю нам ворожу, розбещення свідомості мас” [5, с.163]. У такий спосіб осередок товариства використовувався режимом як засіб систематичної пропаганди. Аналогічна ситуація складалася і в більшості інтернаціональних клубів, які створювалися і діяли в контексті обіжника ЦК КП(б)У від 6 липня 1921р. „Про клуби національних меншостей і інтернаціональні клуби”, в яких проводилися вечори, присвячені історії революційного руху, вивчалися біографії видатних революціонерів, читались лекції на теми виховальних змагань в капіталістичних країнах. В окремих місцевостях клуби були єдиними центрами культосвітньої роботи серед робітників різних національностей [28, арк.69].

Всеукраїнське управління сільбудами поділялося на три відділи: загально-адміністративний, господарчий, політосвітній. Відповідно губернські і повітові поділялись на: загально-адміністративний відділ з бухгалтерією, інформаційним бюро й інструктором; господарчий відділ з комендатурою та їдальнею; політосвітній відділ з музеєм, бібліотекою і читальнею, театром і кінематографом. А селянський будинок у свою чергу розбивався на секції: економічну, адміністративно-господарчу, політико-просвітню. Повітові сіль бу-

ди очолювали представники організацій, котрі зосереджували політичну й економічну диктатуру в повіті, а саме: районний партійний організатор; представник повітового комнезаму; представник профспілки. [25, арк.119, 124] Відповідно до умов НЕПу в липні 1921р. вони переводились на самозабезпечення; тобто одержували право брати плату за використання приміщень (утримувати чайні, їдальні тощо); використовувати приписані до них радгоспні майстерні, різного роду сільськогосподарські пункти; використовувати політпросвітні заклади для самозабезпечення, беручи плату за вистави, концерти. Окрім того, для них виділялись земельні ділянки для ведення господарства (виросування польових, городніх культур). Отже, практично надавалось право комерційної діяльності. Щоправда організаційно-інструктурський апарат управління залишався на утриманні держави.

Різноманітність типів політустанов села (хати читальні, народні будинки, просвіти, лікнепи тощо), що спостерігалися в перші роки НЕПу, у 1925–1926 роках зникло, і політосвітні установи перейшли на одну типову структурну сітку сільбудів, яка почала займати певне місце у цілій системі органів радянської влади. Отримавши статус добровільних громадських організацій, вони стали провідниками класової політики більшовицької еліти. [14, с.59; 4, с.195] Стан політико-освітніх установ залежав від їх матеріального забезпечення. У звіті про перебіг культурно-просвітницької роботи за 1923 рік відзначалося, що за наявності матеріальної бази вона „проводиться розлого” [22, срк.35–36] Як приклад, наводилась діяльність сільбуду в селі Юзлум Мелітопольської округи, що нараховував 200 членів та мав власну бібліотеку із фондом у 400 книг, щотижня влаштовував голосні читання. При сільбуді діяли такі гуртки: лікнепу, політграмоти та два загальноосвітні. Читалися лекції із сангігієни, історії медичного руху. Матеріальне забезпечення здійснювалося за рахунок обробітку 50 десятин землі та оренди парового млина, що дозволяло йому здійснювати шефство над дитячим будинком, виділяючи щоденно 70 фунтів хліба на утримання його вихованців. [22, арк.35–36] Проте матеріальне забезпечення культурно-освітніх установ залишалось слабким. Упродовж 1928 року 60% сільбудів знаходились поза місцевим бюджетом [4, с.197]

Спочатку селянські будинки відкривалися в столиці та інших містах України, щоб стати притулками для приїжджаючих у своїх справах селян. Згодом було вирішено створити при них довідкові бюро, а також надавати селянами юридичну допомогу. Результати діяльності селянських будинків показали, що їх значення далеко більше, ніж готелів і довідкових бюро. Функції сільбудів розширюються, а до їх штату залучаються агрономи, інструктори, а потім і інші спеціалісти, які стали опорою політичною та агрономічною пропаганди. Перші два роки пішли на пошук правильної організаційної форми селянських будинків, що розглядалися владою як противага „просвітам”, котрі ніяк не бажали ставати червоними. Кількість їх стрімко зростала. Якщо в червні 1921 року їх існувало лише 42, то в жовтні 1924 вже 2454. [6, с.12]

Завдяки державній підтримці сільбуду закріпилися на селі і сконцентрували довкола себе усю культурно-освітню діяльність. Вони не лише зосереджували біля себе читальні, бібліотеки, музеї, хори, дитячі садки, але й ставали єдиним центром культурно-масової роботи. Губернські і окружні сільбуду являли собою великі господарські підприємства, що займали чималу площу з будівлями, реманентом, кіньми, працівниками. Однією з важливих форм господарювання на селі були заїзні двори. Селянські будинки існували з прибутків підприємств, що працювали при них: готелів, різноманітних майстерень, млинів, їдальень, прокатних станцій, торгових підприємств. Щоб вижити у скрутні часи, вони охоче відволікались в сторону різного роду підсобних господарських промислів, а іноді і взагалі комерція ставала самоціллю. Поряд з успіхами в роботі торгівельно-промислових підприємств були певні недоліки і навіть зловживання. До 1926 року більшість їх ще існували на основі „самообкладання”, проте надалі згідно постанови оргбюро ЦК КП(б)У „Про роботи сільбудів та хат-читалень” вони переводились на утримання місцевих бюджетів. [2, с.98]

Протягом 1929–1937 років асигнування із держбюджету на культосвітню роботу в республіці зросли з 7,2 до 31,5 млн. крб. Це були незначні суми в порівнянні з тими, які сплачувалися населенням. На початку першої п'ятирічки із місцевого бюджету утримувалося лише 1781 сільбуд або 41%. [23, арк.45] В подальші роки картина суттєво не змінювалась. Є всі підстави стверджувати, що основний тягар фінансування несли на собі сільські жителі. 21 вересня 1930 ВУЦВК і РНК УСРР своєю постановою зобов'язував колгоспи виділяти частину своїх прибутків на потреби закладів культури. Однак бідні господарства не могли суттєво допомагати їм. [12, с.139] Всупереч цим заходам вони перебували в дуже складному фінансовому стані. Часто фінансового забезпечення взагалі не було. В результаті зимою не можна було купити дров, організувати освітлення. З цієї причини сільські клуби і хати-читальні були переважно зачинені. До цього додавалися значні зловживання з боку адміністрації: розкрадання інвентаря, музичних інструментів тощо. [24, арк.12]

Найбільш вузьким місцем діяльності сільбудів був дефіцит кадрів. У 1929 році в сільських культустановах працювало 6925 чол. Через низьку оплату праці вони були сумісниками, а відтак їх авторитет серед населення був невисокий. Аналогічна ситуація складалася і зі штатними працівниками. У Маріупольській окрузі 100 із 161 культпрацівників взагалі працювали безкоштовно. Навіть завідуючий сільбудом отримував 30–45 крб., завідуючий хатою-читальнею – 8–50 крб., бібліотекар – 25–45 крб., тобто в середньому – 30 крб. [16, арк.8] В 1930 році було зроблено спробу виправити становище. ЦК ВКП(б) постановою „Про хати-читальні” зобов'язав розгорнути роботу по направленню не менш як 10 тис. комуністів і комсомольців із середовища випускників партшкіл, педтехнікумів та робітфаків. Це рішення продублювала і ЦК КП(б)У. У республіці планувалося направити 2500 такого роду працівників. [10, с.429] Навчальні заклади також не могли дати необхідної кількості спеціалістів: в 1929 році перший випуск Харківського інституту народної освіти дав всього 80 спеціалістів. Наступного року їх набір збільшився до 300, а в 1932–1933 тут навчалось 1387 осіб. [20, арк.14] Крім того, Наркомос у 1930 році відкрив ще 13 технікумів комуністичної освіти і по-

літосвіти при 6 педтехнікумах. [11, с.24] Проте ці заходи не забезпечили суттєвого перелому у підготовці спеціалістів, у сільбуддах посади продовжували займати особи без спецпідготовки. Основною формою роботи сільбудів стала масова діяльність, що розподілялась за напрямками: агіткампанія, революційні свята, лекції, доповіді, бесіди, читання в голос, вечори запитань та відповідей, самодіяльності, масові вечірки, „живі” та „світлові” газети та ін. [3, с.4]

Важливе місце в роботі сільбудів займало популяризація і впровадження у життя селян нового побуту, зокрема нових революційних, виробничих і побутових свят. Відзначення „по-новому” таких подій як: народження дітей, одруження („червоні весілля”), організація громадських поховань. Вже в 1927 році при сільбуддах і хатах–читальнях працювало 4500 сільгоспгуртків, які охоплювали близько 100 тис. селян, 30 тис. слухачів, 2,4 тис. природничо–наукових, 5 тис. кооперативних гуртків. [1, с.22]

Якщо сільськогосподарські та художні гуртки розгортали свою діяльність „у міру потреби”, то політичні були обов’язковими. Вони організовувалися за згодою осередку КП(б)У і працювали під його безпосереднім керівництвом. Активно працювали різноманітні довідкові столи з різних питань сільськогосподарського виробництва. Лише за три місяці 1929 року в Артемівській окрузі ними було надано близько 2 тис. довідок і консультацій з проблем сільськогосподарського виробництва. [18, арк.34] Стіл інформації давав відповіді на питання, що хвилювали селян, допомагав оформити заяви до судових та державних установ, роз’яснював зміст законів тощо. Цією роботою керувала окрема посадова особа. [3, с.11]

Найбільш поширеною формою агропропаганди були гуртки і курси при сільбуддах і хатах–читальнях, якими керували агрономи або досвідчені селяни. На початку 1931 року в селах працювало їх 4,4 тис. Вони охоплювали понад 100 тис. селян. [13, с.262] Такого роду заклади проводили агрономічні походи, метою яких було покласти початок систематичному вивченню в колгоспах агрознаць.

Отже, громадські організації робили все для агітації та пропаганди існуючого ладу, прагнули охопити своїми заходами якомога більше селян. Одержані результати можуть бути використані для подальших наукових пошуків при вивченні історії громадських об’єднань України, написанні монографій з історії діяльності громадської ініціативи формування тоталітарного режиму в УСРР. Матеріал допоможе у формуванні загальних засад політики урядових структур щодо громадських об’єднань на сучасному етапі.

Джерела та література

1. Агрозгуртки //Вісті ЦК КП(б)У. – 1929. – № 6–7. – С.22.
2. Афанасьєв В.В. Історія культосвітньої роботи на Україні (1917–1941). – Х., 1968.
3. Висновки щодо політико–освітньої роботи на селі з матеріалів кущових семінарів Харківської округи. 1925–1926. – Х., 1927. – С.4.
4. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об’єднань українського села (20–30 рр. XX ст.): Монографія. – К., 2002.
5. Зельманов М. Клуб и ячейки советской общественности // Коммунистическое просвещение. – 1925. – № 1.
6. Кокошко Ф.І. Діяльність культурно–освітніх організацій півдня України в період культурного піднесення (1917–кінець 1920): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999.
7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Ч.1. – М., 1954.
8. КПСС в резолюциях: Сборник документов в 15 т. – М., 1983. – Т.2.
9. Культурне будівництво на Україні. Збірник документів в 2 т. – К., 1959. – Т.2.
10. Культурное строительство в СРСР. – С.429.
11. Малахов Г. Готуємо кадри // Селянський будинок. – 1930. – № 13–14. – С.24.
12. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1920–1938 рр. – Івано–Франківськ, 1998.
13. Масовое просвещение в СССР. К итогам первой пятилетки. – М., 1933.
14. Молоткіна В.К. Культурно–освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921–1929рр.): Дис. ... канд. істор. наук. – Переяслав–Хмельницький, 2005.
15. Политпросвет работа в городе. Состоит из вновь проредактированных статей и журналов «Коммунистическое просвещение», «Клуб», «Красный библиотекарь» с приложениями и дополнительными материалами. – Москва–Ленинград, 1927.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.423.
17. ЦДАГО України. – Ф.27. – Оп.9. – Спр.122.
18. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.9. – Спр.1080.
19. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.478.
20. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.73.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.844.
22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1779.
23. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2574.
24. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3081.
25. ЦДАГО України. – ф.1. – Оп.20. – Спр.631.
26. ЦДАГО України. – ф.1. – Оп.20. – Спр.631.
27. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.747.
28. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.748.
29. ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.16. – Спр.184.